

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

This full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/14364>

Please be advised that this information was generated on 2014-11-11 and may be subject to change.

VOORoorDELEN VAN NEDERLANDERS TEGENOVER JODEN

P.L.H. Scheepers en A.J.M. Hagendoorn

Inleiding

In de loop der geschiedenis zijn vele allochtone nieuwkomers naar Nederland gekomen, wellicht omdat ons land de faam genoot van verdraagzaamheid en gastvrijheid. Uit historische studies weten wij nu dat Nederlanders inderdaad een overwegend positieve houding hadden tegenover zulke nieuwkomers (Van der Vet, 1976; Lucassen en Peninx, 1985), alhoewel die niet zozeer van principiële alswel van pragmatische aard was: Nederlanders paarden deze positieve houding vaak aan zakelijke belangen (Van den Eerenbeemt, 1983; Kossman, 1984). Daarnaast is evenwel bekend dat zich over veel nieuwkomers een negatieve beeldvorming heeft ontwikkeld, welke betrekkelijk hardnekkig is en hedentendage voortleeft, zij het vaak latent (Dubbelman en Tanja, 1987). Dit geldt voor allerlei etnische groepen die zich ooit hier vestigden en zo ook voor joden over wie al eeuwen het vooroordeel bestaat dat zij zo geldzuchtig zijn. Maar er worden ook nog andere stereotypen toegeschreven aan joden. Uit onderzoek onder studenten en scholieren, weten we dat ook gedacht wordt dat joden patriarchaal, autoritair en traditioneel zouden zijn (Hagendoorn en Hraba, 1989). Deze stereotypen blijken wijdverbreid te zijn onder deze leeftijdsgroep (Hagendoorn en Kleinpenning, 1990)¹. Negatieve stereotypen en vooroordelen beschouwen we als een vorm van antisemitisme. Daarnaast bestaan nog vele andere vormen van antisemitisme, getuige de rapportage van de Stichting ter Bestrijding van het Antisemitisme (STIBA: Stein, 1985). Deze kunnen variëren van impliciete en suggestieve aantijgingen tot openlijke beledigingen via politieke pamfletten gericht tegen joden. In deze bijdrage beperken wij ons evenwel tot negatieve vooroordelen over joden, waarvan feitelijk niet exact bekend is hoe wijdverbreid die zijn onder de Nederlandse bevolking.

Probleemstelling

In deze bijdrage gaan we in op de sociaal-wetenschappelijke achtergrond van stereotypen en vooroordelen tegenover allochtone nieuwkomers en joden. Eerst trachten we de vraag te beantwoorden waarom

bepaalde mensen vooroordelen hebben tegenover anderen.

Ten tweede stellen we de vraag aan de orde op welke schaal vooroordelen tegenover joden voorkomen in Nederland. Daarover bestaan vele vermoedens maar er is nagenoeg geen (grootschalig) onderzoek gedaan. Wij beschikken over gegevens van een enquête onder een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking waarmee we deze vraag, tenminste voorzichtig, kunnen beantwoorden. Diegenen onder de Nederlandse bevolking die een negatieve houding aannemen tegenover joden, zullen we bestempelen als antisemieten.

Ten derde zullen we nagaan wat voor mensen we aantreffen onder de zogenaamde antisemieten. Treffen we vooral arbeiders aan onder hen of zijn het vooral de categorieën die op de maatschappelijke ladder in het midden staan, zijn het vooral mensen met een lage of mensen met een middelbare of hogere opleiding, zijn het kerkelijke of juist onkerkelijke mensen, zijn het ouderen of jongeren?

Ten vierde zullen we nagaan wat typische culturele kenmerken zijn van de mensen die we als antisemieten bestempelen. Zijn ze gelovig of juist niet, voelen ze zich verloren in onze samenleving, zijn ze bang voor de toekomst, voelen ze zich bedreigd door minderheden in het algemeen? Tot slot zullen we de vraag aan de orde stellen, welke kenmerken nu verantwoordelijk zijn voor een negatieve houding tegenover joden. Wordt antisemitisme veroorzaakt door het christelijk geloof, zoals wel wordt gedacht, of ligt het veeleer aan de situatie waarin mensen verkeren of hun kijk op de samenleving? Mogelijkerwijs biedt al deze informatie enkele aanknopingspunten om beleid gericht op de bestrijding van antisemitisme richting te geven.

Waarom hebben mensen vooroordelen?

Een vooroordeel wordt in de sociale wetenschappen beschouwd als een mening over een sociale groep, waarbij een bepaald kenmerk wordt toegeschreven aan de meerderheid-, of zelfs alle leden van een bepaalde sociale groep, ongeacht de verschillen binnen die groep (vgl. Eisinga en Scheepers, 1989). Het typische van die mening is evenwel dat die niet neutraal is: er zit een evaluatief, veelal negatief oordeel aan vast. Een ander impliceert dat een vooroordeel altijd het karakter heeft van een generaliserend oordeel dat dus per definitie niet of tenminste grotendeels niet in overeenstemming is met de werkelijkheid (Hagendoorn, 1986). Dit betekent dat een vooroordeel veeleer berust op het idee dat men heeft over een sociale groep dan op feitelijke kennis over die groep. Waarom hebben bepaalde mensen vooroordelen en hoe komen zij daartoe?

Om een antwoord te geven op deze vraag gaan we uit van het axioma dat mensen de fundamentele behoefte hebben om bij een sociale groep te behoren. Deze behoefte wordt aanvankelijk vervuld door allerlei socialiserende instanties zoals ouders, familie, onderwijzers, vrienden en vriendinnen. Via hen leert men de eigen cultuur in het algemeen kennen en in het bijzonder normen waaraan men dient te voldoen en hoe men zich dient te gedragen. Deze normen gebruikt men als een impliciete maatstaf ter beoordeling van anderen en als een criterium om mensen in te delen. Op grond van deze normen categoriseert men mensen en wel zo dat men een onderscheid maakt tussen enerzijds sociale groepen die wel en anderzijds sociale groepen die niet of in mindere mate voldoen aan de eigen normen. Natuurlijk ligt deze categorisatie ook al ten dele vast in de ideeën die men heeft overgenomen van de socialiserende instanties. Op grond van deze sociale categorisatie vergelijkt men de eigen sociale groep(en) met de buitenstaanders. Omdat men behoefte heeft aan een positief beeld van de groep waartoe men behoort, evenals aan een positief zelfbeeld, is men geneigd om bij de eigen groep vooral positieve kenmerken te zien terwijl men geneigd is om bij andere groepen vooral op negatieve kenmerken te letten. Het resultaat van deze vergelijking is dat de eigen groep er beter en buitenstaanders er slechter uit naar voren komen. Op grond hiervan beschouwt men de eigen groep(en) als de meerdere terwijl men buitenstaanders beschouwt als de mindere. Aldus draagt dit proces van selectieve waarneming van groepskenmerken bij tot een positieve sociale identiteit: het gedeelte van het zelfbeeld dat is ontleend aan de eigen sociale groep(en). Vooroordelen zijn juist daarom functioneel voor de eigen sociale identiteit.

Het proces via welke deze sociale identiteit tot stand komt, noemen we sociale identificatie. Men percipieert op selectieve wijze overwegend positieve kenmerken bij de eigen sociale groep. De pendant daarvan is sociale contra-identificatie, waarbij men, eveneens op selectieve wijze, overwegend negatieve kenmerken bij buitenstaanders percipieert. Daarmee hebben we de vraag beantwoord, waarom mensen vooroordelen hebben: om gunstig af te steken tegenover anderen (Brewer, 1979), om aldus een positieve sociale identiteit te bewerkstelligen en te behouden (vgl. Tajfel en Turner, 1979; Tajfel, 1981; 1982a; 1982b; Turner, 1982; Eisinga en Scheepers, 1989).

Uit deze beschouwing volgt dat iedereen in principe vooroordelen heeft; positieve vooroordelen over de eigen groep en negatieve vooroordelen

over andere groepen. Nu is dat in algemene zin inderdaad het geval. Maar dit geldt in het bijzonder voor mensen die het gevoel hebben dat hun sociale identiteit bedreigd is. Zij in het bijzonder contra-identificeren zich met een andere sociale groep in vergelijking waarmee zij positief afsteken. Welke groep men kiest, varieert van situatie tot situatie. Gegeven een situatie kiest men die categorisatie-criteria die men belangrijk vindt voor zichzelf en op grond waarvan men voor zichzelf een duidelijk onderscheid kan maken tussen mensen met hun typische kenmerken en gedragingen (Oakes, 1987). Maar het belangrijkste is dat men criteria kiest op grond waarvan de eigen groep in positieve zin verschilt van de andere (Hagendoorn en Henke, 1990). Vaak kiest men dan een etnische groep, bijvoorbeeld op grond van het criterium autochtoon-allochtoon, wellicht juist wanneer men zich op grond van andere criteria niet positief denkt te kunnen onderscheiden. En tegenover die groep worden dan vooroordelen gevormd.

Uit het bovenstaande volgt bovendien dat bepaalde mensen met negatieve vooroordelen tegenover een specifieke groep, ook tegenover andere groepen buitenstaanders vooroordelen zullen hebben. Voorts volgt uit bovenstaande beschouwing dat zulke mensen ook positieve vooroordelen tegenover de eigen groep zullen hebben. Dit specifieke verschijnsel staat bekend als ethnocentrisme. We zullen nu eerst nagaan op welke schaal een negatieve houding tegenover joden in Nederland voorkomt. Vervolgens bezien we of deze negatieve houding onderdeel vormt van een ethnocentrisch patroon.

Vooroordelen tegenover joden

Op welke schaal komen vooroordelen tegenover joden onder de Nederlandse bevolking voor? Deze vraag lijkt eenvoudig. Maar er is geen gedegen en uitvoerig onderzoek gedaan op grond waarvan deze vraag met stelligheid beantwoord kan worden (vgl. Van Praag, 1983, 1987; A.C.O.M., 1985). Helaas zijn ook de empirische gegevens, waarmee we nu de bovenstaande vraag trachten te beantwoorden, betrekkelijk mager. Bij gebrek aan meer valide en betrouwbaarder gegevens zullen we er desalniettemin gebruik van maken. Deze gegevens zijn ontleend aan het onderzoeksproject 'Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland 1985'. In het kader van dit onderzoeksproject is een steekproef getrokken uit de Nederlandse bevolking. Deze steekproef vormt een optimale afspiegeling van de Nederlandse bevolking als geheel (vgl. Felling et al., 1987, 9-10). Er werden zo'n drie duizend Nederlanders geïnterviewd over zeer uiteenlopende onderwerpen. Aan zo'n achttien

honderd mensen werden vragen voorgelegd over allerlei groepen, als Turken, Marokkanen, zigeuners en Surinamers. Ook over joden werd een uitspraak voorgelegd. Deze verwijst naar de vermeende geldzucht en sluwheid van joden. Het item luidde: 'Als je met Joden zaken doet, moet je extra oppassen'. We menen dat de mensen die instemmen met deze uitspraak, tenminste een gereserveerde, maar wellicht in het algemeen een negatieve houding tegenover joden hebben. Dit geldt voor 18% van de ondervraagden. Deze categorie zullen we korthedshalve als antisemieten bestempelen. Daartegenover staat dat 66% van de ondervraagden (uitdrukkelijk) niet instemt met de uitspraak. Deze mensen geven te kennen niet-antisemitisch te zijn. En dan is er nog een categorie van 16% die zegt het niet eens maar ook niet oneens te zijn met een dergelijke uitspraak. Van deze categorie is het enigszins onduidelijk wat hun houding nu precies is. Gegeven deze onduidelijkheid zullen we hen voorzichtigheidshalve aanduiden als neutraal.

We benadrukken dat deze cijfers met grote voorzichtigheid geïnterpreteerd dienen te worden. Het betreft hier immers enkel een eenmalige en enkelvoudige meting. Wanneer meer vragen over joden zouden zijn gesteld, zouden we met grotere stelligheid conclusies kunnen trekken. Daar staat tegenover dat we uit kleinere onderzoeken wel weten dat deze uitspraak samenhangt met andere metingen van negatieve stereotypen over joden en de neiging om afstand te houden ten opzichte van joden (Hagendoorn en Hraba, 1987). Als zodanig vormt deze meting een geldige indicator van antisemitisme.

Helaas zijn er geen exact vergelijkbare gegevens over antisemitisme bekend uit andere landen. Maar wanneer we deze vergelijkingsproblemen wat losjes bezien, kunnen we hierover wel wat vaststellen. Zo blijkt dat circa 23% van de Amerikaanse bevolking antisemitisch is (Martire en Clark, 1982), terwijl circa 30% van de Duitse bevolking blijk geeft van antisemitische gevoelens (Panahi, 1980; Silbermann, 1982), hetgeen eveneens het geval blijkt te zijn voor de Ieren (Mac-Greil, 1980). Op grond van deze grove vergelijking ontstaat het beeld dat antisemitisme in deze andere landen wat wijder verbreid is dan in Nederland.

Antisemitisme: onderdeel van een ethnocentrisch patroon?

We vermoeden op grond van de bovenstaande theoretische overwegingen dat mensen met een negatieve houding tegenover joden ook een negatieve houding hebben tegenover andere sociale groepen die zij als

buitenstaanders beschouwen. Dit vermoeden is bevestigd. Uit eerder onderzoek onder de Nederlandse bevolking is gebleken dat sommige mensen een overwegend negatief beeld hebben van al degenen die zij als buitenstaanders beschouwen; zij scheren Turken, Marokkanen, Surinamers, zigeuners en joden als het ware over een kam (vgl. Scheepers et al., 1989a; 1989b; Eisinga en Scheepers, 1989). Soortgelijke bevindingen kwamen voort uit onderzoek onder scholieren en studenten. Daaruit bleek dat mensen die joden afwezen in het sociale verkeer, bijvoorbeeld als burens, collega's, klasgenoten of huwelijkspartners, praktisch altijd ook Marokkanen, Turken, Zuid-Molukkers, Surinamers en Spanjaarden afwezen (Hraba, Hagendoorn en Hagendoorn, 1989). Maar deze afwijzing vertoonde een zogenaamde scalogramstructuur. Dit betekent dat die Nederlandse scholieren en studenten, die liever niet met joden zouden willen omgaan, die andere sociale groepen meestal in nog sterkere mate afwijzen. Joden vormen dus de minst afgewezen etnische groep in Nederland. Om een voorbeeld te geven: van de 27% middelbare scholieren die afwijzend reageerden op de vraag of zij joden als burens, klasgenoten of huwelijkspartners zouden accepteren, wenste 35% geen omgang met Spanjaarden; wenste 59% Surinamers te vermijden; wilde 86% liever niet met Zuid-Molukkers omgaan; en wilde 91% afstand bewaren tegenover Turken².

Daarenboven weten we dat Nederlanders die negatieve vooroordelen hebben tegenover andere sociale groepen, tegelijkertijd positieve vooroordelen hebben tegenover autochtone Nederlanders. Mensen met een overwegend negatieve houding tegenover andere sociale groepen, koesteren nationalistische gevoelens. Zij menen dat autochtone Nederlanders hard werkende, nette en fatsoenlijke mensen zijn en zij zijn er trots op om Nederlander te zijn (vgl. Scheepers et al., 1989a; 1989b; Eisinga en Scheepers, 1989).

Deze bevindingen zijn niet nieuw noch uniek. Reeds in een van de eerste empirische studies naar antisemitisme kwamen onderzoekers tot soortgelijke resultaten (vgl. Adorno et al., 1950/1982). Adorno was in de jaren dertig verbonden aan het onderzoeksinstituut dat faam heeft verworven als de 'Frankfurter Schule'. Aan dit instituut waren merendeels joodse wetenschappers verbonden die reeds op het einde van de jaren twintig onderzoek verrichtten naar de wortels van antisemitisme en fascisme. Onder druk van het toenmalige Nazi-regime vluchtten zij naar Amerika, alwaar zij eveneens geconfronteerd werden met vormen van antisemitisme. Daarom zetten zij aldaar hun onderzoek naar de

oorzaken ervan voort. En zij kwamen toen reeds tot de bevinding dat mensen die vooroordelen hadden tegenover joden ook een negatieve houding hadden tegenover andere minderheidsgroepen, zoals negers, en zelfs tegenover groepen waarmee zij niet of nauwelijks contact hadden gehad, als Puertoricanen, Filippijnen en Mexicanen.

Alhoewel er eigenlijk dus niets nieuws onder de zon is wanneer we vermelden dat antisemitisme onderdeel vormt van een ethnocentrisch patroon, is er toch iets bijzonders aan de hand met de houding van Nederlanders tegenover joden. Het is immers zo dat joden in tenminste één opzicht sterk verschillen van andere minderheidsgroepen in Nederland: joden verkeren niet in een achterstandspositie. Dat is zelfs de reden dat zij van overheidswege niet als minderheidsgroepering beschouwd worden (Minderhedennota, 1983). En deze specifieke positie komt eigenlijk tot uitdrukking in de resultaten van recent onderzoek. Van de Nederlanders die blijk geven van een negatieve houding tegenover joden, is 35% gematigd ethnocentrisch en 64% sterk ethnocentrisch³; en dus is er maar een enkeling onder de antisemieten, namelijk 1%, die niet ethnocentrisch is. Omgekeerd is van de mensen die sterk ethnocentrisch zijn slechts 45% daadwerkelijk antisemitisch, hetgeen betekent dat er dus ook ethnocentrische mensen zijn, namelijk 55% van hen, die niet per se een negatieve houding hebben tegenover joden. Deze ethnocentrische mensen maken als het ware een uitzondering voor joden. Zij hebben een negatief beeld van allerlei minderheidsgroepen maar niet van joden, wellicht juist omdat joden niet in een achterstandspositie verkeren, zoals voor de andere minderheidsgroepen wel geldt.

Deze bevindingen kunnen we, ter beantwoording van de bovenstaande vraag, kort en krachtig samenvatten: wanneer een Nederlander een negatieve houding tegenover joden heeft, is hij welhaast per definitie in enigerlei mate ethnocentrisch; maar wanneer iemand ethnocentrisch is, hoeft hij niet per definitie ook een negatieve houding tegenover joden te hebben.

Methodologische verantwoording

In het voorgaande hebben we een driedeling gemaakt. We hebben een onderscheid gemaakt tussen antisemieten, niet-antisemieten en mensen die zich neutraal opstellen. Op grond van deze driedeling kunnen we de volgende twee vragen uit onze probleemstelling beantwoorden: wat voor mensen treffen we aan onder hen die we als antisemieten hebben

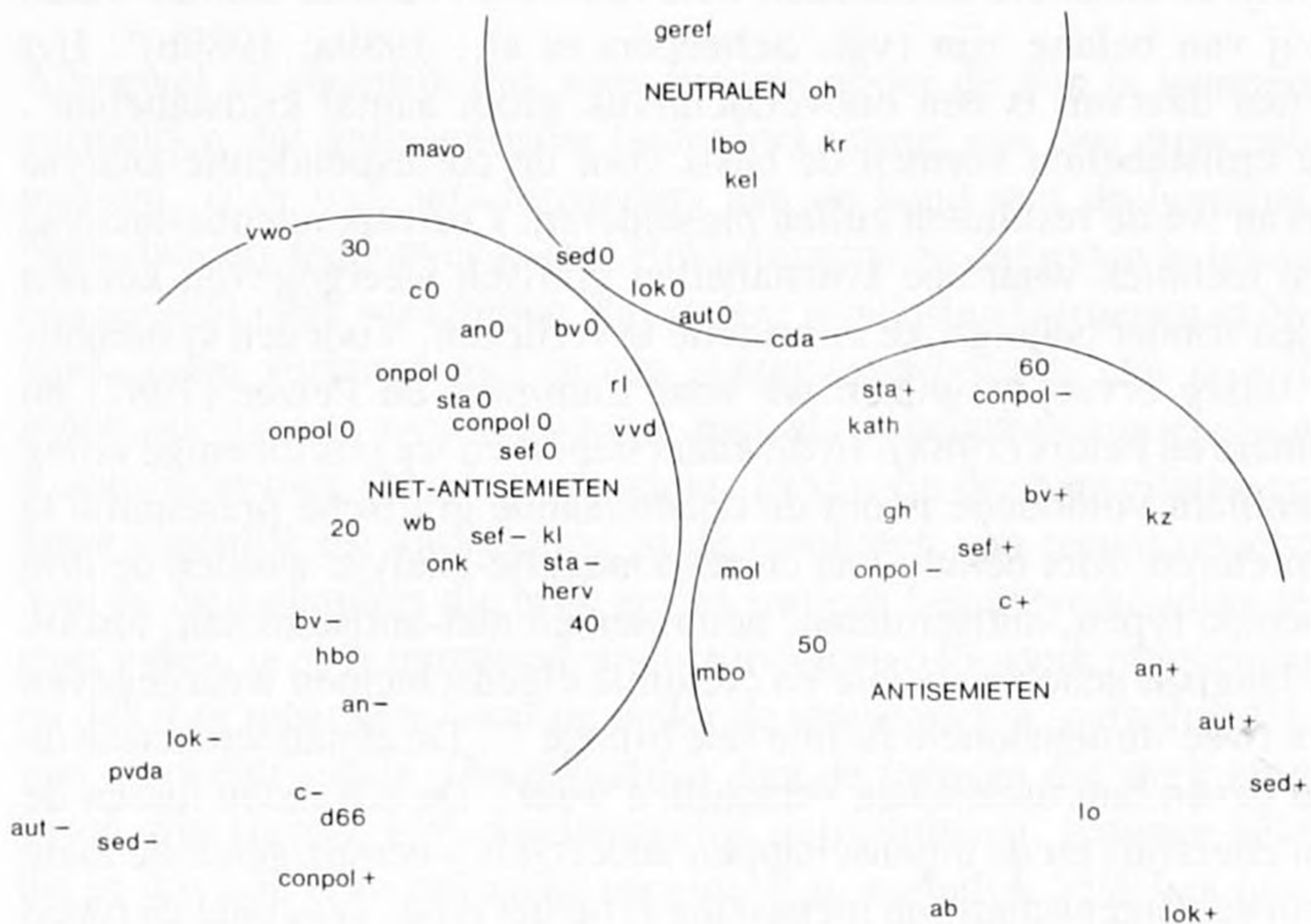
bestempeld, en wat is het wereldbeeld van antisemieten? Ter beantwoording van deze vragen hebben we bovenstaande driedeling uitgezet tegen een groot aantal sociale kenmerken, zoals leeftijd, opleiding, sociale klasse, politieke voorkeur etc., alsook tegen een aantal nader te beschrijven culturele kenmerken waarvan we uit eerdere studies weten dat zij van belang zijn (vgl. Scheepers et al., 1989a; 1989b)⁴. Het resultaat daarvan is een onoverzichtelijk groot aantal kruistabellen⁵. Deze kruistabellen vormen de basis voor de correspondentie-analyse waarvan we de resultaten zullen presenteren. Correspondentie-analyse is een techniek waarmee kruistabellen grafisch weergegeven kunnen worden zonder belangrijke informatie te verliezen. Voor een systematische uitleg ervan verwijzen we naar Lammers en Pelzer (1987) en Lammers en Peters (1988). In dit kader beperken we ons tot enige uitleg die wellicht voldoende is om de onderstaande grafische presentatie te interpreteren. Met behulp van correspondentie-analyse worden de drie genoemde typen, antisemieten, neutralen en niet-antisemieten, alsook de belangrijk geachte sociale en culturele eigenschappen weergegeven in een twee-dimensionele ruimte (zie bijlage 1). De afstanden tussen de typen geven hun onderlinge verschillen weer⁶. De afstanden tussen de typen enerzijds en de eigenschappen anderzijds weerspiegelen de mate waarin een eigenschap van toepassing is op het type. Teneinde de typen en de daarbij behorende eigenschappen ruimtelijk van elkaar af te bakenen, trekken we er halve circels om heen. De eigenschappen binnen zo'n cirkel zijn kenmerkend voor het betreffende type. En eigenschappen die tussen de cirkels liggen, zijn ongeveer in gelijke mate kenmerkend voor de typen waartussen ze liggen.

Wat voor Nederlanders zijn antisemitisch?

Om deze vraag te beantwoorden bezien we welke sociale kenmerken in bijlage 1 nabij de zogenaamde antisemieten liggen. Dat zijn immers de kenmerken van de mensen die we onder antisemieten aantreffen.

Het is zeer opmerkelijk dat onder de mensen die we als antisemieten bestempelen juist veel ouderen worden aangetroffen, veel vijftigers en zestigers, mensen die de oorlog en de verschrikkingen ervan tenminste ten dele en min of meer bewust aan de lijve hebben meegemaakt. Daarentegen treffen we hier verhoudingsgewijs weinig twintigers, dertigers en veertigers aan. Voorts zien we dat onder antisemieten veel mensen voorkomen die enkel lager onderwijs genoten hebben, maar ook veel mensen die een middelbare beroepsopleiding voltooid hebben. In overeenstemming hiermee treffen we onder antisemieten naast ge-

Bijlage 1 : Kenmerken van antisemiëten

Legenda bij bijlage 1

20= twintigers
 30= dertigers
 40= veertigers
 50= vijftigers
 60= zestigers

wb= witte boorden
 kz= kleine zelfstandigen
 ab= agrarische beroepen
 gh= geschoolde handarbeiders
 oh= ongeschoolde handarbeiders

lo= lager onderwijs
 lbo= lager beroepsonderwijs
 mavo= M.A.V.O.

havo= H.A.V.O./V.W.O.
 hbo= H.B.O/W.O.

onk= onkerkelijken
 rl= rand leden
 mol= modale leden
 kel= kern leden

kath= katholieken
 herv= hervormden
 geref= gereformeerden

kl= stemmers op klein links
 pvda= stemmers op P.V.D.A.
 d66= stemmers op D'66

cda= stemmers op C.D.A.
vvd= stemmers op V.V.D.
kr= stemmers op klein rechts

sed= subjectief ervaren dreiging
van concurrentie
aut= autoritarisme
an= anomie
stang= statusangst
sef= sociaal-economische frustratie

lok= lokalistisch
bv= beperking van burgerlijke vrijheden
conpol= conventionele politieke participatie
onpo= onconventionele politieke participatie

-= wijst gedachtengoed af
0= neutrale positie op betreffende gedachten-
goed
+= onderschrijft gedachtengoed

schoolde arbeiders ook verhoudingsgewijs veel kleine zelfstandigen en boeren aan. Ook treffen we hier relatief veel katholieken aan. Daarnaast zijn er onder de antisemieten veel modale kerkleden; dat zijn mensen die weliswaar regelmatig naar de kerk gaan, maar verder niet actief bij de kerk als institutie betrokken zijn. Mensen die wel actief bij de kerk betrokken zijn, zijn sterk vertegenwoordigd bij hen die we als neutraal tegenover joden hebben bestempeld, terwijl we onder mensen die zich niet antisemitisch uiten, juist veel onkerkelijken aantreffen. In de slot-beschouwing komen we op deze gegevens terug.

Wat zijn de culturele kenmerken van antisemieten?

Teneinde deze vraag te beantwoorden bezien we wederom bijlage 1, en wel met name de cirkel waarin eigenschappen van de antisemieten liggen. We zien dat deze antisemieten sterk lokalistisch zijn. Zij oriënteren zich sterk op vrienden en kennissen binnen de eigen leefgemeenschap, zij geven voor belangrijke posten de voorkeur aan mensen uit de eigen gemeenschap en zijn vooral geïnteresseerd in het lokale nieuws. Antisemieten geven te kennen dat zij hebben geleden onder de sociaal-economische crisis die Nederland in de eerste helft van de jaren tachtig trof. Zij zijn in sociaal-economisch opzicht gefrustreerd omdat zij in inkomen achteruit gegaan zijn, waarover zij zich bijzonder ontevreden uiten. En gelet op de hoge mate van statusangst zijn zij ook enigszins angstig voor hetgeen de toekomst zal brengen: bang om er in de komende jaren verder op achteruit te gaan, bang om op het huishouden te moeten bezuinigen, bang dat de buurt in aanzien zal achteruit gaan en bang dat er mensen van een lagere stand in de buurt komen wonen. Daarnaast zijn ze anomisch: ze hebben het gevoel dat zij hun eigen situatie niet in de hand hebben en dat ze eigenlijk enkel machteloos kunnen toezien wat er zoal in de maatschappij gebeurt, terwijl ze ook allerminst heil verwachten van de politiek of van de overheid. Ze voelen

zich in sociaal-economische zin sterk bedreigd door allerlei allochtone nieuwkomers, waarvan ze menen dat die bevoordeeld worden terwijl Nederlanders benadeeld worden op de arbeids-, en huisvestingsmarkt, in het onderwijs en in het systeem van sociale zekerheid. Ook zijn ze in sterke mate autoritair. Dit betekent dat ze geneigd zijn zich rigide te onderwerpen aan hetgeen waarvan zij denken 'dat het zo hoort', aan conventionele normen dus, terwijl ze zich tegelijkertijd negatief opstellen tegenover degenen die zich niet storen aan die normen of daarvan al dan niet bewust afwijken. Daarom is het misschien niet zo vreemd dat zij zich uitspreken voor een beperking van de burgerlijke vrijheden. Zij menen dat niet iedereen zomaar het recht heeft om te schrijven of te zeggen wat hij wil, om te demonstreren of om gebouwen te bezetten. Het is overigens niet te verwachten dat antisemieten zich politiek zouden gaan organiseren, althans niet op grote schaal, want zij houden zich verre van de politiek. Zij lezen en discussiëren zelden over politiek, gaan niet naar politieke bijeenkomsten en zoeken geen contact met politici. En zij moeten al helemaal niets hebben van onconventionele politieke activiteiten zoals buitenparlementaire acties. Tot slot merken we op dat antisemieten betrekkelijk gelovige mensen zijn. Zij menen dat er een God is die zich met ieder mens persoonlijk bezig houdt, dat er een God is wiens Rijk komende is en dat God er voor zal zorgen dat het goede uiteindelijk het kwade zal overwinnen. In de slotbeschouwing komen we op een en ander terug.

Welke factoren zijn bepalend voor antisemitisme?

In het voorgaande hebben we vastgesteld welke sociale en culturele kenmerken typisch zijn voor antisemieten. Met een groot aantal kenmerken hebben we getracht een beeld op te roepen van de leef- en denkwereld van mensen die we als antisemieten hebben bestempeld. Maar daarmee is niet de vraag beantwoord welke factoren verantwoordelijk zijn voor antisemitisme. We weten immers nog niet of antisemitisme voortkomt uit het feit dat mensen enkel lager onderwijs hebben genoten of bijvoorbeeld uit het feit dat zij zich bekennen tot het christelijk geloof.

Beide veronderstellingen zijn min of meer plausibel, zo menen bepaalde auteurs. Zo vermelden Eisinga et al. (1988) in hun overzichtsstudie zo'n vijftig studies, verspreid over de hele wereld, waaruit blijkt dat lager opgeleiden sterker bevooroordeeld zijn dan hoger opgeleiden. De redenering daarbij is dat lager opgeleide mensen in het algemeen minder kennis hebben en in het bijzonder minder kennis hebben van andere

culturen, andere gebruiken en gewoonten: juist daarom zouden zij sterker geneigd zijn om 'al het andere' af te wijzen. Zo is er onderzoek gedaan naar antisemitische elementen in het evangelie van Johannes (Jansen, 1985); alsook uitvoerig onderzoek naar de vraag of antisemitisme voortkomt uit het christelijk geloof (Glock en Stark, 1966a, 1966b; zie voor overzicht Eisinga et al., 1988). Glock en Stark veronderstelden dat een orthodoxe interpretatie van de christelijke geloofsleer voor sommige christenen aanleiding zou kunnen vormen voor de particularistische opvatting, dat mensen die het christelijk geloof niet aanvaarden per definitie minderwaardig zijn. Daarom zouden christenen neerzien op niet-christenen in het algemeen, maar in het bijzonder op joden die zich, zo stelden beide auteurs, consequent hebben verzet tegen de bekeringsijver van christenen. Voorts meenden Glock en Stark dat christenen die op religieuze gronden een negatief beeld hebben van joden, ook ontvankelijk zouden zijn voor vormen van seculier antisemitisme. Daarom vermoedden zij een bron van antisemitisme bij diegenen die de christelijke geloofsleer onderschrijven.

Teneinde nu voorzichtig de vraag te beantwoorden, welke factoren bepalend zijn voor antisemitisme, hebben we een exploratieve regressie-analyse uitgevoerd⁷. De bedoeling daarvan is om die factoren boven water te krijgen die verantwoordelijk zijn voor antisemitisme.

Bijlage 2

exploratieve regressie analyse inzake antisemitisme:

n=878; significantie-criterium: $t > 1.96$, $p < .05$;

adjusted R^2 van antisemitisme: .39

gestandaardiseerde regressie coëfficiënten

(ongestandaardiseerde coëfficiënten tussen haakjes,

zie noot 5)

	wel significant	niet significant
SOCIALE KLASSE		
kleine zelfstandigen	(.53)	
boeren		(.19)
geschoolde arbeiders		(.19)
ongeschoolde arbeiders		(.00)

	wel significant	niet significant
anomie	.09	
autoritarisme	.20	
dreiging van concurrentie	.35	
KERKELIJKE BETROKKENHEID		
randleden		(-.08)
modale leden		(-.10)
kernleden		(-.06)
KERKELIJK GENOOTSCHAP		
katholieken		(.08)
hervormden		(.03)
gereformeerden		(.06)
christelijk geloof		.07
lokalisme		.00
conventionele pol. participatie		-.02
onconventionele pol. participatie		-.03
statusangst		.00
sociaal-economische frustratie		.04
opleiding		-.03
leeftijd		.01

De resultaten van deze analyse maken het beeld van antisemitisme heel wat eenvoudiger (zie bijlage 2). Veel van de kenmerken waarvan we via de correspondentie-analyse zagen dat ze samenhangen met antisemitisme, blijken nu zogenaamde schijn-samenhangen te zijn: ze hangen wel met antisemitisme samen maar zijn er niet voor verantwoordelijk. Dit geldt op de eerste plaats voor opleidingsniveau en leeftijd. En dat geldt ook voor het toebehoren tot een kerkgenootschap, de mate waarin men bij de kerk als institutie betrokken is en de christelijke geloofsleer. Deze bevinding is zo interessant dat we er in de slotbeschouwing op terug zullen komen. Wellicht minder interessant is de bevinding dat de

oriëntatie op de plaatselijke gemeenschap en politieke participatie niet verantwoordelijk zijn voor antisemitisme. Tenslotte vinden we dat subjectieve gevoelens van statusangst en sociaal-economische frustratie geen directe voedingsbodem vormen voor antisemitisme. Maar terwijl deze subjectief ervaren angsten inzake de eigen sociaal-economische positie geen basis vormen voor antisemitisme, is zulks wel het geval voor de objectieve klassepositie waarin men verkeert: kleine zelfstandigen blijken sterk antisemitisch te zijn⁸. Voorts blijkt anomie predictief voor antisemitisme. Autoritarisme is evenwel nog sterker bepalend voor antisemitisme. En tot slot blijkt dat antisemitisme aangewakkerd wordt door het subjectieve gevoel dat men in verschillende opzichten bedreigd wordt door buitenstaanders: men heeft het idee dat minderheden bevoordeeld worden bij het toewijzen van huizen; dat minderheden het werk van Nederlanders inpikken; dat het onderwijs aan kinderen van minderheden ten koste gaat aan het onderwijs aan Nederlandse kinderen; en dat Nederlanders extra moeten betalen voor werkloosheidsuitkeringen van minderheden. Hierop komen wij eveneens terug in de slotbeschouwing.

Conclusies en slotbeschouwing

In de verhandeling over de vraag waarom bepaalde mensen vooroordelen hebben tegenover groepen die zij als buitenstaanders beschouwen, zagen we dat de reden daarvan is dat zij een positieve sociale identiteit willen construeren en behouden. Daarom zijn zij geneigd om op selectieve wijze overwegend positieve kenmerken waar te nemen bij de groepen waarvan zij zich als lid beschouwen, en zijn zij ook geneigd om op eveneens selectieve wijze overwegend negatieve kenmerken waar te nemen bij groepen die zij als buitenstaanders beschouwen. In het voorgaande hebben we laten zien dat zulks zeker geldt voor die Nederlanders, zo'n 18% van de steekproef, die een negatieve houding hebben tegenover joden. Deze mensen bleken vrijwel allemaal in enigerlei mate ook vooroordelen te hebben tegenover Surinamers, Turken, Marokkanen en zigeuners, en zij bleken tegelijkertijd ook nationalistische gevoelens te koesteren. De belangrijkste conclusie is dan ook dat antisemitisme niet op zich staat, maar onderdeel vormt van een etnocentrisch patroon.

Vervolgens hebben we een beeld geschetst van de kenmerken van antisemieten en van hun leef-, en denkwereld (zie bijlage 1). Via regressie-analyse hebben we dit beeld vereenvoudigd om de vraag te

beantwoorden welke factoren nu verantwoordelijk zijn voor antisemitisme (zie bijlage 2). Daaruit kunnen we de volgende conclusies trekken.

Ten eerste: antisemitisme komt vooral bij kleine zelfstandigen voor. Deze uitkomst is frappant wanneer men weet dat ook onder de aanhang van de Nazi-partij zeer veel kleine zelfstandigen voorkwamen (Hagedoorn, 1982), zo is ook naar voren gekomen uit een uitputtende studie naar de aanhang van deze partij (Kater, 1983). Aan de vooravond van Hitler's machtsovername vormden kleine zelfstandigen zo'n 55% van zijn aanhang in periode 1930-1933 en dit percentage bleef min of meer constant tot het einde van de tweede wereldoorlog. Kater (1983, 56) vermoedt nu dat hun motieven deels van sociaal-economische aard waren: zij hadden ernstig te lijden onder de crisis en zij waren angstig voor hetgeen hen nog te wachten stond.

We vermoeden dat kleine zelfstandigen die er in 1985 blijf van gaven dat zij een negatieve houding tegenover joden hadden, soortgelijke motieven hadden⁹. Zij verkeerden in 1985 al geruime tijd in een situatie van sociaal-economische onzekerheid. Enerzijds hadden zij de concurrentie van grotere ondernemingen te duchten, en anderzijds was hun omzet gedaald ten gevolge van de koopkrachtdaling van een aanzienlijk deel van de bevolking. In een dergelijke situatie voelden zij zich wellicht bedreigd door buitenstaanders in het algemeen, zoals nu is gebleken. Het idee dat men bedreigd wordt door buitenstaanders, is het meest bepalend voor antisemitisme (zie bijlage 2). Daarnaast vonden we een belangrijke verklaring van antisemitisme in autoritarisme: men ergert zich aan degenen waarvan men het idee heeft dat zij bepaalde normen waarvan men meent dat zij ten strengste gerespecteerd dienen te worden, overtreden. Uit andere studies weten we dat dit verschijnsel het sterkst voorkomt bij kleine zelfstandigen (vgl. Scheepers et al., 1990). Een minder belangrijke factor ter verklaring van antisemitisme, is anomie: het gevoel dat men niet bij machte is om in te grijpen in de maatschappelijke en politieke situatie.

Een tweede conclusie is gerelateerd aan de bevinding dat we onder antisemieten, met name katholieken en modale kerkleden aantreffen. Hieromtrent hebben we onderzocht of het christelijk geloof verantwoordelijk is voor hedendaags antisemitisme, zoals wel werd vermoed. Maar daarvoor hebben we geen aanwijzingen gevonden. Als bepaalde christenen antisemitisch zijn, worden de argumenten daarvoor niet

rechtstreeks aan de geloofsleer ontleend. Veeleer brengt de geloofsleer een bepaalde kijk op de maatschappij met zich mee, en deze maatschappijvisie, waarin autoriteiten een centrale rol spelen, bepaalt de houding van bepaalde christenen tegenover joden. Dat neemt natuurlijk niet weg dat bepaalde christenen argumenten hebben kunnen ontleenen en daadwerkelijk hebben ontleend aan het Nieuwe Testament ter legiti-matie van hun houding tegenover joden (Jansen, 1985). Maar wij vermoeden dat men dit eerder kan verwachten van christelijke leiders dan van gewone christenen.

Tot slot wijden we enige bespiegelingen aan de mogelijke bestrijding van antisemitisme. We kunnen op grond van het bovenstaande onderzoek concluderen dat dergelijke activiteiten met name op kleine zelfstandigen gericht dienen te worden. Maar gelet op het feit dat antisemitisme onderdeel vormt van een ethnocentrisch patroon, is het niet eenvoudig om aanbevelingen te doen over de aard van dergelijke activiteiten. Zoals gebleken is, zijn antisemieten gekant tegen allen die zij als buitenstaanders beschouwen, ongeacht de sociale positie die zij innemen. We vermoeden dat het psychologische motief daartoe gelegen is in de positieve sociale identiteit die zij wensen te bewerkstelligen en te behouden. Wanneer men zich op het standpunt stelt dat het in het algemeen voor groepen van belang is om een positieve sociale identiteit te hebben, dient men zich te realiseren dat de bestrijding van vooroordelen niet ten koste mag gaan van die sociale identiteit. Het ligt dan wellicht meer in de rede om een campagne te voeren waarbij de nadruk ligt op een verruiming van de definitie van die sociale identiteit. Het doel daarvan zou kunnen zijn om duidelijk te maken dat al die vermeende buitenstaanders helemaal geen buitenstaanders zijn maar evenzeer deel uitmaken van de Nederlandse samenleving waaraan zij evenzeer hun bijdrage willen leveren.

LITERATUUR

- A.C.O.M. (Adviescommissie Onderzoek Minderheden), *Overzicht onderzoek minderheden*, den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken, Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, 1985.
- Adorno, T.W., E. Frenkel-Brunswik, D.J. Levinson, R.N. Sanford, *The authoritarian personality*, New York, Harper, 1950; en de verkorte en gereviseerde versie, New York, Norton and Company, 1982.

- Brewer, M.B., The role of ethnocentrisme in intergroup conflict, in Worchel, S., W.G. Austin (eds.), *The social psychology of intergroup relations*, Monterrey, Brooks/Cole, 1979.
- Dubbelman, J.E., J. Tanja, Inleiding 'vreemd gespuis', in Anne Frank Stichting, *Vreemd gespuis*, Amsterdam, Ambo/Novib, 1987.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, De vreemdeling als vernieuwer in het verleden, in Adriaansens, H.P.M., P.I. Rose, *Over vreemdeling en vluchteling*, Tilburg, H. Gianotten, 1983.
- Eisinga, R., A. Felling, J. Peters, *Voor God en Vaderland, de relatie tussen religie en etnocentrisme in onderzoek en theorie*, Nijmegen, Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1988.
- Eisinga, R., P. Scheepers, *Etnocentrisme in Nederland, theoretische en empirische modellen*, Nijmegen, Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1989.
- Elich, J.H., B. Maso, *Discriminatie, vooroordeel en racisme in Nederland*, Adviescommissie Onderzoek Minderheden, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1984.
- Felling, A., J. Peters, O. Schreuder, R. Eisinga, P. Scheepers, *Religion in Dutch society 85, documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 1985*, Amsterdam, Steinmetz Archive, 1987.
- Glock, Ch.Y., R. Stark, *Christian beliefs and anti-semitism?*, New York, Harper and Row, 1966a.
- Glock, Ch.Y., R. Stark, Religion and anti-semitism in America: a summation, *Continuum*, 1966b, 4, 330-340.
- Hagendoorn, L., *Het nazisme als ideologie*, Baarn, Van Loghum Slaterus, 1982.
- Hagendoorn, L., *Cultuurconflict en vooroordeel, essays over de waarneming en betekenis van cultuurverschillen*, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1986.
- Hagendoorn, L., J. Hraba, Social distance towards Hollands minorities, discrimination against and among ethnic outgroups, *Ethnic and Racial Studies*, 1987, 10, 3, 120-133.
- Hagendoorn, L., Hraba, J., Foreign, different, deviant, seclusive and working class: anchors to an ethnic hierarchy in the Netherlands, *Ethnic and Racial Studies*, 1989, 12, 4 (forthcoming).
- Hagendoorn, L., G. Kleinpenning, *The contribution of domain-stereotypes to ethnic social distance*, (Manuscript, University of Nijmegen).
- Hagendoorn, L., R. Henke, *Crossed category membership and intergroup evaluation in a North-Indian context*, (Manuscript, University of Nijmegen).
- Hraba, J., A. Hagendoorn, R. Hagendoorn, The ethnic hierarchy in The Netherlands: social distance and social representation, *British Journal of Social Psychology*, 1989, 28, 57-69.
- Jansen, H., Anti-semitic potential in het Evangelie van Johannes, in Stichting Bestrijding Antisemitisme (STIBA), *Veertig jaar na '45, visies op het*

- hedendaags antisemitisme*, Amsterdam, Meulenhof, 1985.
- Kater, M.H., *The Nazi Party, a social profile of members and leaders 1919-1945*, Cambridge (Ma.), Harvard University Press, 1983.
- Kossman, E.H., *Tolerantie, toen en nu*, Coornhert-rede, 1984, geciteerd bij J.E. Dubbelman en J. Tanja, 1987.
- Lammers, J., B. Pelzer, *Analyse van cross-sectionele data, correspondentie-analyse*, Nijmegen, Sociologisch Instituut, 1987.
- Lammers, J., J. Peters, Achtergronden van politieke partijvoorkeur, een toepassing van correspondentie-analyse, *Sociologische Gids*, 1988, 4, 246-267.
- Lucassen, J., R. Penninx, *Nieuwkomers: immigranten en hun nakomelingen*, Amsterdam, Meulenhof, 1985.
- MacGreil, M., *Prejudice and tolerance in Ireland*, New York, Praeger Publishers, 1980.
- Martire, M., R. Clark, *Antisemitism in the United States, a study on prejudice in the 1980s*, New York, Praeger Publishers, 1980.
- Minderhedennota*, den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1983.
- Oakes, P., The salience of social categories, in Turner, J.C. (ed.), *Rediscovering the social group: a self-categorization theory*, Oxford, Basil Blackwell, pp. 117-141.
- Panahi, B., *Vorurteile: Rassismus, Antisemitismus, Nationalismus in der Bundesrepublik heute, eine empirische Untersuchung*, Frankfurt am Main, S. Fisher Verlag, 1980.
- Praag, C.S. Van, *Vooroordeel tegenover etnische minderheden, resultaten van Nederlands opinieonderzoek*, Rijswijk, Sociaal Cultureel Planbureau, 1983.
- Praag, C.S. Van, Onderzoek naar etnische minderheden in Nederland: een signalement, *Sociologische Gids*, 1987, 3, 159-175.
- Scheepers, P., A. Felling, J. Peters, Etnocentrisme in Nederland, theoretische bijdragen empirisch getoetst, *Sociologische Gids*, 1989, a 36, 1, 31-47.
- Scheepers, P., A. Felling, J. Peters, Ethnocentrism in the Netherlands, a typological analysis, *Ethnic and Racial Studies*, 1989, b 12, 3, 289-308.
- Scheepers, P., A. Felling, J. Peters, Social conditions, authoritarianism and ethnocentrism: a theoretical model of the early Frankfurt School updated and tested, *European Sociological Review*, 1990, 6, 1, 39-54.
- Silbermann, A., *Sind wir Antisemiten?, Ausmass und Wirkung eines sozialen Vorurteils in der Bundesrepublik Deutschland*, Keulen, Verlag Wissenschaft und Politik, 1982.
- Stein, R.A., Nabeschouwing: Nederlands antisemitisme en de strijd tegen ideeën, in Stichting Bestrijding Antisemitisme (STIBA), *Veertig jaar na '45, visies op het hedendaags antisemitisme*, Amsterdam, Meulenhof, 1985.
- Tajfel, H., J. Turner, An integrative theory of intergroup conflict, in Austin, W.G., S. Worchel, *The social psychology of intergroup relations*, Monterey, Brooks/Cole, 1979, 33-47.

- Tajfel, H., *Human groups and social categories: studies in social psychology*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981.
- Tajfel, H., Social psychology of intergroup relations, *Annual Review of Psychology*, 1982a, 33, 1-39.
- Tajfel, H., *Social identity and intergroup relations*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982b.
- Turner, J.C., Towards a cognitive redefinition of the social group, in Tajfel, H., *Social identity and intergroup relations*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982.
- Vet, A.C.W. Van der, Dutch tolerance on trial: Holland on the brink of conflict, in Veenhoven, W.A., W.C. Ewing, *Case studies on human rights and fundamental freedoms*, Den Haag, Nijhoff, 1976.

NOTEN

1. Het laatstgenoemde onderzoek is verricht onder 2800 H.A.V.O./V.W.O.-scholieren van 15 scholen verspreid over het hele land.
2. Dit zijn eveneens voorlopige gegevens uit het onderzoek van Kleinpenning en Hagedoorn, gehouden onder middelbare scholieren.
3. Ongeveer 64% van de Nederlanders is gematigd ethnocentrisch; en ongeveer 20% van de Nederlanders is sterk ethnocentrisch. Dit komt overeen met eerdere bevindingen (vgl. Scheepers et al., 1989a; 1989b).
4. Deze sociale en culturele kenmerken zijn allen uitvoerig gedocumenteerd in een eerdere publicatie (vgl. Felling et al., 1987).
5. We hebben alleen die beschrijvende kenmerken gebruikt waarvan de kans, dat de gevonden samenhang van het kenmerk met de driedeling op toeval zou berusten bijzonder klein was ($p < .05$). Op grond daarvan hebben we de variabelen sexe en urbanisatiegraad uitgesloten: er bestaan, met andere woorden, wat antisemitisme betreft geen verschillen tussen mannen en vrouwen, noch tussen stad en platteland. We hebben al deze kruistabellen korthedshalve niet opgenomen. Zij zijn uiteraard wel verkrijgbaar: bij de eerste auteur van deze bijdrage.
6. De afstanden van deze typen tot de oorsprong weerspiegelen de mate van verschil van de typen tot de totale onderzoekspopulatie. Deze afstanden komen tot uitdrukking in de zogenaamde Chi-kwadraatafstanden. De verschillen tussen de typen kunnen ook worden afgelezen aan de relatieve bijdrage aan de Chi-kwadraat. De bijdrage van de neutralen daaraan bedraagt 17.35%; voor de prosemieten bedraagt deze 28.48%; terwijl de bijdrage daaraan voor de antisemieten 54.17% is. Deze antisemieten zijn met andere woorden relatief het sterkst verantwoordelijk voor de verschillen in de onderzoekspopulatie.
7. Voor mensen die niet of niet zo geschoold zijn in onderzoekstechnieken, is het belangrijk om te weten dat we alleen die factoren, waarvan de kans erg klein is dat de gevonden relatie op toeval berust, beschouwen als factoren die significant bijdragen aan de verklaring van antisemitisme. Dat is feitelijk het geval wanneer de gestandaardiseerde regressie coëfficiënten, die we presenteren in bijlage 1, significant afwijken van nul ($p < .05$). Deze gestandaardiseerde coëfficiënten representeren directe relatieve effecten van de genoemde factoren op antisemitisme onder controle van alle andere

factoren en zij variëren tussen -1 en +1: hoe meer zo'n coëfficiënt afwijkt van 0, des te meer is de betreffende factor verantwoordelijk voor antisemitisme. Daarnaast presenteren we in bijlage 1 ongestandaardiseerde coëfficiënten, de zogenaamde absolute directe effecten van de betreffende factor op antisemitisme. Zij representeren feitelijk de verschillen tussen de genoemde factor en de referentie-categorie, onder controle van alle andere factoren. Alle variabelen die van nominaal of ordinaal meetniveau zijn, hebben we voorafgaande aan de analyse gedummificeerd. Dit betreft de volgende variabelen: sociale klasse, kerkelijke betrokkenheid en kerkgenootschap. Van elke gedummificeerde variabele is die categorie als referentie-categorie gekozen, die op grond van de correspondentie-analyse, het minst antisemitisch bleek te zijn. Dit geldt voor: hogere beroepen, mensen die praktisch niet bij de kerk betrokken zijn en mensen die zich niet als lid van een kerkgenootschap beschouwen. We hebben alleen die variabelen opgenomen waarvan we veronderstellen dat zij antecedente factoren vormen van antisemitisme. Aldus hebben we politieke voorkeur en beperking van burgerlijke vrijheden uitgesloten.

8. In eerdere publicaties is aangetoond dat zij ook het meest ethnocentrisch zijn (vgl. Scheepers et al., 1990).
9. Uit deze gegevens is evenwel gebleken dat statusangst en sociaal-economische frustratie geen directe effecten hebben op antisemitisme. Uit eerdere studies is gebleken dat deze factoren wel indirecte effecten hebben op beide aspecten van ethnocentrisme, namelijk via autoritarisme (vgl. Scheepers et al., 1990).